

Книжкові виставки творів Миколи Костомарова та видань з костомаровознавства як інформаційний ресурс для новітнього переосмислення феномену вченого (до 200-річчя з дня народження)

Оксана Супрунок
канд. філол. наук.,
старший наук. співр.
відділу зарубіжної україніки
Національної бібліотеки України
імені В.І. Вернадського,
М.Київ

Микола Іванович Костомаров — український і російський історик, поет, прозаїк, критик, перекладач, етнограф, фольклорист і громадський діяч, писав українською і російською мовами. Народився 16 травня 1817 р. у слободі Юрасівка Воронежської губернії. Батько — нащадок козаків-переселенців — став місцевим поміщиком. Мати — українська селянська дівчина, раніше — кріпачка.

У Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського (НБУВ) до 200-літнього ювілею видатного історика відкрита серія виставок, присвячених його життю і діяльності та осмисленню його спадщини в різні історичні періоди. Найбільша виставка розташована поряд з гуманітарним залом у центральному корпусі бібліотеки. У філії на Володимирській, 62 виставки до ювілею вченого відкрилися у відділах зарубіжної україніки, газетних фондів, бібліотечних зібрань та історичних колекцій Інституту книгознавства. Всі вони є вагомим інформаційним ресурсом, покликаним бути базою для подальшого осмислення вже на новому етапі суспільного розвитку і введення в науковий обіг вагомого наукового спадку Костомарова.

М.І. Костомаров — знакова постать в історії української духовної культури. Творчі й наукові досягнення вченого стали підґрунтям найважливіших історіософських засад української націєтворчої ідеї. Життя Миколи Івановича, сповнене різких і несподіваних поворотів долі, схоже на життя вчених-гуманістів епохи Відродження. Як і ті вчені мали перед своїм народом і своїми країнами невмирущі заслуги, так і М. Костомаров залишив українському народові безсмертну спадщину духу — фундаментальні праці з історії України XVI—XVIII ст.

М.І. Костомаров закінчив Харківський університет. Значний вплив на формування його світогляду мав *І.І. Срезневський*, який належав до кола харківських романтиків і розвивав ідею федерації слов'янських народів.

XIX століття — це епоха романтизму, формування колективних етносів від “націй” до “класів” та великого інтересу до історії формування націй і народностей. У молодості Костомаров захоплювався збиранням українського фольклору, зібрав близько 500 українських народних пісень. У 1845 р. майбутній вчений викладав у 1-й Київській гімназії, у 1846 р. був ад'юнктом-професором російської історії в Київському університеті. У 1844 р. він захистив магістерську дисертацію “Об историческом значении русской народной поэзии”, в якій стверджував, що народні пісні — це цінне джерело, яке розкриває основи національної культури.

1840-і роки в Києві — це період формування і піднесення українського національного руху в умовах активізації загальнослов'янського руху під впливом визвольних ідей періоду назрівання загальноєвропейської революційної кризи — серії демократичних революцій, які прокотилися Європою з вимогами знищення феодалізму і створення незалежних національних держав.

У Києві формується Кирило-Мефодіївське товариство — таємна організація київської прогресивної молоді. Товариство мало слов'янофільсько-українське спрямування, і Костомаров стає одним з його очільників. Він був автором програмного документа товариства — “Книги буття українського народу” (1846), в якому прокламовано ідею українського національного відродження та ідею українського месіанізму. Згодом серед братчиків документ отримав назву “Закону Божого”. Написана “Книга буття” в стилі Євангелія. У ній викладена ідея демократичної федерації слов'янських народів, де начальники і правителі зобов'язані підкорятися закону й народному віче. Твір містить ряд положень про скасування кріпацтва, національної та соціальної нерівності, а також ідею об'єднання слов'янських народів у федеративну республіку з наданням кожному народові автономних прав. Україну автор вважає центром об'єднання всіх слов'янських народів, вбачаючи в цьому її основну роль в історії людства.

У документі ідеалізується козацтво як вільне християнське братство. Ідеал козацької республіки протиставляється російським самодержцям, які спотворили вчення Христа. Автор упевнений, що “стане Україна зі своєї могили”, а слідом за нею вся слов'янщина і “не залишиться ні царя, ні пана, ні холопа”. Герцен у “Колоколі” писав: “...Ідея панславизма прийнялась в Україні совсем не так, как в Московии...

В Украине эта идея тотчас облеклась в светлую форму федеративного союза славян, где бы каждая народность сохраняла свои особенности при всеобщей личной и общественной свободе. Вместе с тем возникло убеждение, что только этим путем Украина может подняться из упадка и сохранить свой собственный, столь несправедливо и безжалостно поправанный образ...” [1]. За словами **Івана Дзюби**, Програма Кирило-Мефодіївського товариства була однією з найрадикальніших у тогочасній Європі й не мала собі рівних в слов'янському світі [2].

29 березня 1847 р. Костомарова заарештували за антиурядову діяльність. Після року ув'язнення в Петропавлівській фортеці він відбував адміністративне заслання в Саратові, де 9 років служив на різних посадах і намагався продовжувати свої наукові студії в умовах відсутності академічного середовища.

Хвиля інтересу до постаті й творчої спадщини вченого актуалізувалася нині у зв'язку з його 200-літнім ювілеєм, а також новим етапом утвердження націєтворчої ідеї в Україні.

Цікаві відомості про Костомарова дає російський історик **М.П. Соколов** в статті, опублікованій в словнику “Русские писатели, 1800—1917: Биографический словарь” [3]. У статті розкривається своєрідна концепція історії вченого: “Костомаров створив свою концепцію російської історії, рух якої визначався боротьбою удільно-вічевого устрою, який панував до монгольського завоювання, з єдинодержавієм, яке перемогло в 17 ст. Боротьба цих начал проходила в формі складних стосунків між великоруським народом, який випрацював ідею державної централізації, і українським народом — носієм вічевої демократії і вольності: “Мысли о федеративном начале в древней Руси” (“Основа”, 1861, №1), “Две русские народности” (“Основа”, 1861, №3); “Черты народной южнорусской истории” (Там само,

1861, №3; 1862, №6). Вічеве самоврядування Новгород, Пскова і Вятки Костомаров вважав продовженням традицій самоврядування, які були характерні для “южнорусів” (українців). Повстання **Степана Разіна** він розцінював як останній сплеск, як останній виступ козаків, в якому “воскресли старі напівзаслі стихії вічевої вольниці, в ньому руський мир закінчував свою боротьбу з єдинокоролівством” (РП, т. 3, С. 104). Єдинокоролівство в Росії перемогло.

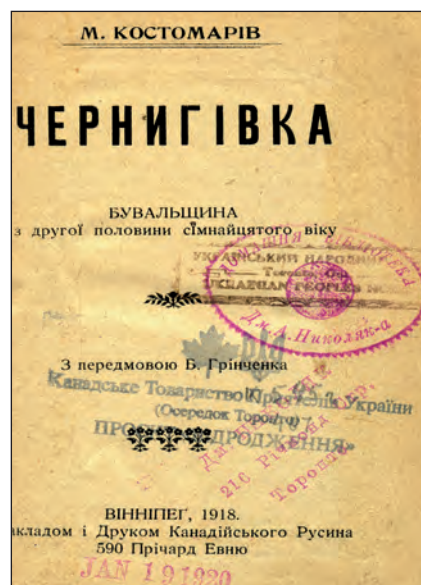
Пильна увага до життя народу, різко негативне відношення до наслідків встановлення єдинокоролівства визначили місце Костомарова в політичній ситуації Російської імперії 1860-х рр. У статті “Две русские народности” Костомаров за допомогою наукових аргументів доводить, що українці є самодостатнім народом, окремим від російського. Ця ідея тоді (до речі, й нині) викликала неприйняття в основного загалу росіян. Вони завжди хотіли вірити, що українці й росіяни — один народ. Насправді ж, як доводить Костомаров, Україна завжди прагнула до незалежності, Росія — до гегемонії, а українці й росіяни — це **два різні народи**. Говорячи сучасною мовою, у цих двох народів — різна колективна підсвідомість. Об’єктивно ж, — продовжує М. Соколов, — роботи Костомарова служили підризу авторитету офіційної історіографії і ідеології російської імперії. Відзначалося, що Костомаров порушив усю загальну концепцію російської офіційної історії. У диспуті з істориком **М. Погодіним** (одним із авторів цієї офіційної доктрини) стосовно походження Русі, Костомаров довів, що Московське князівство було лише однією з багатьох областей Росії, а Русь у цілому була фактично частиною Золотої Орди. М. Соколов також реферує думку російського критика і історика **А. Григорьєва**, який спочатку позитивно ставився до антицентралізаторських ідеалів Костомарова, а у 1864-му назвав його роботи “*хохлацкой шуткой над русской историей*” (РП, Т. 3, С. 104).

У кінці 1850-х колишні в’язні — члени Кирило-Мефодіївського братства — зустрілися після заслання в Петербурзі. У Петербурзі на той час формувалася українська громада. **П. Куліш, Т. Шевченко, М. Костомаров, В. Білозерський** знову взялися до праці, внаслідок чого в 1860-х роках Петербург стає центром українського літературного життя. Цей період став узагалі дуже значимим для України і її існування в складі Російської імперії. Усі українофіли згуртувалися навколо журналу “Основа”, що став першим українським літературно-громадським журналом у Російській імперії. За фаховим рівнем він високо підносився над попередніми і нічим не поступався перед російськими, засвідчуючи великі сили молодого писемності. Поезія Шевченка створила принципово нову ситуацію, коли вже не треба було доводити літературну й культурну спроможність молодій українській літературі. Отже, співробітники журналу та дописувачі зробили вагомий внесок у справу національно-культурного відродження України.

Роботи М. Костомарова мали великий вплив на суспільство, в них відчувався голос живого народу. Взагалі в XIX ст. існувала мода на українське. Україна сприймалася як романтична древня Еллада, територія, де збереглося все справжнє.

Праці вченого з історії України були написані, як і інші його твори, живою, зрозумілою і доступною мовою, давали уявлення про самобутність політичного, економічного і культурного розвитку українців, про особливості їхнього національного характеру. Зокрема монографії М. Костомарова “Богдан Хмельницький” (1857), “Руїна” (1879—1880), “Гетьманство Юрія Хмельницького” (1880), “Мазепа” (1882), “Гетьманство Виговського” (1883), “П. Полуботок” (1885), присвячені визвольній війні українського народу 1648—1654 років, були новим словом в історіографії XIX ст. і започаткували новий народницький напрям в українській історіографії.

Учений обґрунтовував право України на національний розвиток, свою літературу й культуру, обстоював думку про “самостійність української мови”, її право на незалежне місце серед слов’янських мов.

Костомаров після заслання набув ореолу мученика, страждальця. Мемуари сучасників свідчать, що столична публіка безмірно захоплювалася істориком. У 1859 р. Костомарова запросили викладати в Петербурзький університет. Його лекції мали широкий резонанс. За спогадами *Надії Білозерської*, студенти обожнювали свого викладача, відчуваючи з ним особливу духовну спорідненість. Його появи на кафедрі супроводжувалися оваціями, великий зал університету завжди був переповнений народом так, що слухачі сиділи по двоє на одному стільці та на підвіконнях. Учений починав і закінчував свої лекції під гучні оплески, нерідко його виносили з аудиторії на руках. Особливо пишалися ним студенти українці (“малороси”), як талантом з їхнього середовища.

Привабливість успіху, який викликали лекції Костомарова, ще більше підсилювалася його різносторонньою обдарованістю, що поєднувалася з надзвичайною скромністю та ґрунтовними енциклопедичними знаннями. Усім подобалася його товарицькість, простота в спілкуванні. Він говорив і з людьми однакового з ним рівня розвитку, і з 20-річним юнаком як із рівними собі.

Однією з найбільш відомих стала його праця “Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей” в 3-х томах, яка містила біографії діячів від *Володимира Святославича* до *Єлизавети Петрівни*. Навколо цієї праці розгорілася полеміка. Історики докоряли Костомарову в тім, що він згущує темні плями в російській історії, ігнорує дохристиянський період в історії Русі, неправильно висвітлює російське право.

Велика популярність праць Костомарова значною мірою пояснювалася не тільки новизною його історичних поглядів, а й своєрідністю його стилю як історика. Манера його оповіді була різко контрастною в порівнянні з епічним стилем *Сергія Соловйова* або архаїчним уже на той час стилем викладу *Миколи Карамзіна* та інших популярних і авторитетних російських істориків (РП, Т. 3, С. 104). Світова історія була для Костомарова світом подій, які він безпосередньо переживав, ніби сам був їх учасником. Сам феномен Костомарова, або, як зазначає *Олексій Ясь* — один із сучасних дослідників творчого спадку вченого, — “таємниця” його художнього викладу історії заслуговує на пильну увагу і новітнє переосмислення [4].

На книжковій виставці до ювілею історика у відділі зарубіжної україніки НБУВ представлено видання: Микола Костомаров “Книга буття українського народу” (Нью-Йорк: “Наша Батьківщина”. — 1967. — 30 с.).

Радянською історіографією ім’я вченого здебільшого згадувалося в контексті “українського буржуазного націоналізму”, а тому праці вченого не поширювалися в науковому обігу. У незалежній Україні ім’я і творчий доробок вченого й письменника актуалізовані і є об’єктом активного дослідження. Складна й різноманітна наукова й письменницька спадщина М. Костомарова, а також різновекторність оцінок його світоглядних позицій та діяльності є складними для осмислення й аналізу і мало введені в науковий обіг в Україні. Фактично творча спадщина М. Костомарова в повному обсязі в Україні ще не вивчена, не осмислена й не надрукована. Його твори не введені в суспільну рецепцію нового часу.

Серед книжок, виданих українською діаспорою, що проливають світло на життя, творчість і громадську діяльність М. Костомарова та історію українського національно-визвольного руху другої пол. XIX ст., й представлених на книжковій виставці відділу зарубіжної україніки, треба відзначити дуже рідкісні і цінні видання: *Дорошенко Д.* “Микола Іванович Костомаров”. — Ляйпціг: Українська накладня, 1924. — 96 с. (Літературні характеристики українських письменників, вип. VI) (осн. склади: Берлін, Львів, Вінніпеґ), а також Костомаров М. “Дві руські народності”: переклад *Олександр Кониський*. З переднім словом Дмитра Дорошенка. — Київ; Ляйпціг: Українська накладня. — 111 с. Ці так звані ляйпцігські видання є перлиною книжкової колекції не тільки відділу зарубіжної україніки, а й усієї НБУВ.

В другий період — 1920-і роки — його почали трактувати як політичного мислителя, громадського діяча, публіциста й літератора та осмислювати його творчість з погляду становлення українського національного руху, ідентичності й української національної історіографії (*Д. Дорошенко, М. Грушевський*).

Коли ж почалася епоха утисків радянської цензури (1930-і роки), вивчення його спадку загальмувалося. Короткий період відновлення досліджень його життя і творчості пов'язаний з хрущовською відлигою 1950—60-х років і відзначенням 150-річчя з дня народження в 1967 р.

Новий етап у вивченні й осмисленні творчості Костомарова почався від початку 1990-х років, коли в науковий обіг увійшли дослідження не тільки вітчизняних, а й зарубіжних дослідників. У них глибоко проаналізовано вплив історичних і фольклористичних студій М. Костомарова на формування інтелектуальної еліти України, національне самоусвідомлення діячів українського визвольного руху. Роботи вченого вперше було поставлено в широкий контекст методологічних здобутків історичної науки, мовознавства та фольклористики ХІХ ст., а його літературна творчість стала розглядатися з погляду тогочасних стилістичних особливостей і течій східно- і західноєвропейських літератур.

Окрему складову костомарознавчих студій утворили дослідження творчого і громадського середовища, в якому працював М. Костомаров, історіографії його наукового доробку, опрацювання біографії і бібліографії. Велике значення мало введення до наукового обігу архівних джерел, зокрема епістолярних та мемуарних творів сучасників [5].

За спостереженням *О. Яся* — сучасного дослідника життя і творчості Костомарова, — “з надінням ідеологічних догматів на початку 1990-х років споглядаємо справжній видавничий бум творчої спадщини Миколи

Костомарова, зокрема на теренах Російської Федерації. Приміром, варто згадати про кілька найвідоміших перевидань творів цього історика: 17-томну збірку праць видавництва “Чарли” та “Смядынь” (Москва — Смоленськ, 1994–97), 12-томне зібрання ВАТ “Мир книги”. (Москва, 2004. Т. 1–12) та ін. Більше того, тільки славнозвісна праця М. Костомарова “Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей” (7 випусків) повністю або частково перевидавалася протягом 1990–2010 рр. щонайменше 12 разів.” [4].

Творча спадщина М. Костомарова дуже суголосна з творчістю Т. Шевченка. Вони були майже ровесниками і їм довелося фактично створювати духовний світ модерної української нації. М. Костомаров творив історіософські, наукові та громадсько-політичні засади українського націєтворення, пропагував ідею рівності всіх верств населення, утверджував і підносили роль народу в цьому процесі. Шевченко своїм художнім словом ці ідеї поширював та робив їх доступними всьому українському народу.

Нам сьогодні слід згадати М. Костомарова з вдячністю за його наукову сміливість, за обґрунтовані ним важливі історичні концепції, за відкриття і утвердження самодостатньої України як сакрального простору, особливо наближеного до Бога, за те, що вважав український народ богообраним, носієм особливого національного духу. Тобто Україна в його уявленні мала стати центром об'єднання всіх слов'янських народів, він вбачав у цьому її роль в історії людства.

Хочеться сподіватися, що сплеск інтересу до постаті Костомарова і його творчої спадщини у зв'язку з 200-літнім ювілеєм стане стимулом для нових плідних дискусій і досліджень з історії модерної України, а ювілейні книжкові виставки стануть вагомим інформаційним ресурсом для реалізації цих досліджень. ■

Література

1. Дзюба І. Шевченко і Хомяков. З Криниць літ: У 3-х т. — К.: Обереги. 2001. — Т. 2. — С. 114.
2. Там само. — С. 113.
3. “Русские писатели, 1800 — 1917: Биографический словарь”. Редкол. П.А. Николаев (гл. ред.) и др. - М.: Сов. энциклопедия, 1989 — 2007. — Т. 3. — С. 103—106. *
4. Ясь О. Між достовірним та уявним. Микола Костомаров як історик-художник. — “День”. — 2010. — № 29—30. — 19 лютого. — С. 8.
5. Сокирко О.Г. Костомарознавство. — Енциклопедія сучасної України. — К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. — Т. 14. — С. 728.

* Вийшло 5 томів, проект не завершений. Далі по тексту — РП). Цей словник — особливе видання. Це унікальний для культури того часу проект, енциклопедичний довідник, що зафіксував духовне та інтелектуальне життя Росії в її реальній багатогранності. Українська література і історія увійшли туди як частина літератури й історії Російської імперії. Він був задуманий в Росії в роки хрущовської відлиги в кінці 1960-х. Перший том готувався 20 років і вийшов у 1989 р., напередодні розпаду Радянського Союзу. Цей довідник, побудований на архівних матеріалах, зберіг і зафіксував унікальну інформацію культурного спадку, яка до того не була в науковому обігу. Сукупність біографій, що ввійшли до словника РП, дала хронологічно локалізований культурний зріз тієї епохи. Велике значення цього словника полягає ще й в тому, що він створювався з підспудною опозиційною метою по відношенню до ідеологізованого й бюрократизованого російського літературознавства. Люди, які його задумали, збиралися протиставити в ньому інший образ російської літератури. В статтях засадничо не давалася ні естетична, ні ідеологічна оцінка письменників. Давався об'єктивний погляд на їх творчість і давалася оцінка творчості їх сучасниками.